

STUDIA I RAPORTY IUNG-PIB

ZESZYT 55(9): 29-46

2018

Adam Harasim

*Instytut Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa – Państwowy Instytut Badawczy
w Puławach*

KONKURENCYJNOŚĆ RÓŻNYCH TYPÓW GOSPODARSTW ROLNICZYCH*

Słowa kluczowe: konkurencyjność, czynniki konkurencyjności, wskaźniki oceny, typy rolnicze gospodarstw

Wstęp

Powszechnie przyjmuje się, że konkurencyjność jest zdolnością przedsiębiorstw, regionów, krajów do osiągnięcia sukcesu, uzyskiwania przewagi nad innymi, zwiększania poziomu dobrobytu oraz umiejętności trwałego rozwoju (20). W gospodarce rynkowej **konkurencja**, oznaczająca rywalizację i współzawodnictwo, jest traktowana jako **proces**, który poprzez działalność różnych podmiotów walczących o zdobycie swojego miejsca na rynku prowadzi do eliminowania słabszych i budowania przewagi silniejszych, aż do zdobywania przez najsilniejszych bezwzględnej przewagi rynkowej (35). **Konkurencyjność** natomiast jest pewnym **stanem** pozwalającym na scharakteryzowanie określonej właściwości konkurencji (20). Bada się ją porównując co najmniej dwa podmioty (obiekty gospodarcze), wtedy bowiem możliwe jest przeanalizowanie i ocena konkurencyjności jednego z nich względem drugiego (1).

Podstawowymi podmiotami rywalizującymi w procesie konkurencji są przedsiębiorstwa. W rolnictwie rozróżnia się pojęcia gospodarstwa i przedsiębiorstwa rolniczego. Według Z i ę t a r y (44, 46) gospodarstwo rolne jest jednostką techniczno-produkcyjną nastawioną na wytwarzanie produktów rolniczych, natomiast przedsiębiorstwo to jednostka gospodarcza nastawiona na produkcję w celu jej sprzedaży, a zatem ma charakter towarowy. Rozróżnienie tych pojęć jest bardzo istotne z punktu widzenia polityki rolnej, która powinna być ukierunkowana na jednostki prowadzące produkcję towarową i decydujące o zaopatrzeniu rynku. W Polsce grupa gospodarstw towarowych, które należy uznać za przedsiębiorstwa rolnicze, stanowi około 40% ogólnej liczby gospodarstw i dostarcza na rynek około 90% produktów

* Opracowanie wykonano w ramach zadania 1.8 w programie wieloletnim IUNG-PIB.

rolniczych (46). Natomiast tylko około 10% ogółu gospodarstw w Polsce wykazuje się zdolnością do konkurowania z gospodarstwami w innych krajach Unii Europejskiej (13).

W dobie globalizacji i warunkach gospodarki rynkowej ważne jest określenie pozycji konkurencyjnej polskich gospodarstw rolnych zarówno w kraju, jak i w porównaniu z gospodarstwami sąsiednich krajów europejskich.

Celem pracy było przedstawienie zagadnienia konkurencyjności z uwzględnieniem różnych typów gospodarstw rolniczych w Polsce oraz analogicznych gospodarstw wybranych krajów europejskich.

Istota konkurencyjności

Zagadnienie konkurencyjności jest przedstawiane i definiowane w wielu publikacjach. Jednak można zauważyć, że nie ma jednoznacznej definicji pojęcia konkurencyjności. Ocenia się, że w literaturze istnieje ponad 400 definicji (39). Trudność w jednoznacznym definiowaniu tego zagadnienia wynika głównie z faktu, że konkurencyjność można rozpatrywać na wielu poziomach. Na podstawie kryterium zasięgu rozróżnia się następujące poziomy rywalizacji ekonomicznej (29):

- megakonkurencyjność – na poziomie ugrupowań krajów,
- makrokonkurencyjność – na poziomie gospodarki narodowej,
- mezokonkurencyjność – na poziomie gałęzi gospodarki, sektorów i branż,
- konkurencyjność klastrów,
- mikrokonkurencyjność – na poziomie przedsiębiorstwa,
- konkurencyjność na poziomie towarów i usług.

Ponadto wyróżnia się konkurencyjność na poziomie regionu (1, 8, 20, 27, 31), a także na poziomie globalnym oraz na najniższym szczeblu organizacji (np. między pracownikami), (9).

Wielopłaszczyznowość zjawiska konkurencji sprawia, że występuje problem dotyczący wypracowania jednej uniwersalnej definicji oraz metody pomiaru (oceny) konkurencyjności (27). Ze względu na to, że przedmiotem niniejszego opracowania jest zagadnienie konkurencyjności gospodarstw rolnych, w tabeli 1 przedstawiono wybrane definicje odnoszące się do tego zjawiska na poziomie przedsiębiorstwa. Konkurencyjność jest to cecha określająca wyróżniające zdolności przedsiębiorstw do podejmowania takich działań, które zapewniają stabilny i długotrwały rozwój oraz przyczyniają się do budowania wartości rynkowej (40). Konkurencyjność danego przedsiębiorstwa jest analizowana na tle innych, porównywalnych podmiotów funkcjonujących w tym samym sektorze.

W ujęciu systemowym konkurencyjność przedsiębiorstw składa się z czterech elementów, tj. potencjału konkurencyjności, przewagi konkurencyjnej, instrumentów konkurowania i pozycji konkurencyjnej (tab. 2). W tym modelu konkurencyjność jest rozpatrywana jako system złożony z wymienionych elementów, które są ze sobą ściśle powiązane, podlegają oddziaływaniu otoczenia ogólnego i wchodzą w interaktywne relacje z bezpośrednim otoczeniem konkurencyjnym (40).

Tabela 1

Wybrane definicje konkurencyjności przedsiębiorstw

Autor i rok publikacji	Definicje konkurencyjności
Grupa Lizbońska 1996 (11)	Wynik procesów konkurencyjności zachodzących na rynku, które prowadzą do uzyskania przez przedsiębiorstwo przewagi w stosunku do innych podmiotów rynkowych.
Sobczyk, 2003 (34)	Zdolność przedsiębiorstwa do osiągania i utrzymywania przewagi konkurencyjnej na rynku.
Stankiewicz, 2003 (36)	Zdolność do sprawnego realizowania celów przedsiębiorstwa na rynkowej arenie konkurencji.
Sipa, 2007 (33)	Zdolność do uzyskiwania przez przedsiębiorstwo określonych rezultatów w zestawieniu z innymi podmiotami gospodarczymi, działającymi na lokalnym rynku.
Wiatrak, 2008 (41)	Zdolność i umiejętność utrzymywania się na rynku, a następnie rozwijania i przeciwstawiania się innym.
Dobiegała-Korona i Kasiewicz, 2010 (7)	Efekt synergicznego oddziaływania wielu czynników wewnętrznych, tkwiących w przedsiębiorstwie oraz mechanizmów i uwarunkowań zewnętrznych istniejących w otoczeniu.
Walczak, 2010 (40)	Wielowymiarowa cecha przedsiębiorstwa, wynikająca z jego wewnętrznej charakterystyki i związana z umiejętnością adaptacji do zmian zachodzących w otoczeniu.
Kagan, 2013 (15)	Zespół cech gospodarstw rolnych, w tym wielkotowarowych przedsiębiorstw rolnych, wynikających zarówno z ich wewnętrznych atrybutów, jak i związanych umiejętnością adaptacji do zmian zachodzących w otoczeniu, który pozwala im na skuteczniejsze osiągnięcie celów głównej grupy interesariuszy (właścicieli), w tym w perspektywie długoterminowej, w stosunku do innych producentów rolnych lub uczestników procesu gospodarczego.
Szymonik, 2016 (37)	Zdolność do skutecznej rywalizacji między niezależnymi podmiotami o korzyści związane z działalnością gospodarczą, obejmującą zarówno sprzedaż gotowych produktów, jak i zaopatrzenie w czynniki produkcji na rynku poprzez zaoferowanie korzystniejszych warunków mających wpływ na decyzje partnerów o nawiązanie szeroko rozumianej współpracy.

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeglądu literatury.

Tabela 2

Elementy konkurencyjności przedsiębiorstw

Elementy konkurencyjności	Zakres pojęcia
Potencjał konkurencyjności	Ogół zasobów materialnych i niematerialnych przedsiębiorstwa, niezbędnych do tego, aby mogło ono funkcjonować na rynkowej arenie konkurencji.
Przewaga konkurencyjna	Efekt takiego wykorzystania potencjału konkurencyjności przedsiębiorstwa (uwzględniającego uwarunkowania otoczenia), jakie umożliwia efektywne generowanie atrakcyjnej oferty rynkowej i skutecznych instrumentów konkurowania.
Instrumenty konkurowania	Środki świadomie kreowane przez przedsiębiorstwo w celu pozyskania kontrahentów dla przedstawionej lub projektowanej (przyszłej) oferty.
Pozycja konkurencyjna	Osiągnięty przez przedsiębiorstwo wynik konkurowania w danym sektorze, rozpatrywany na tle wyników osiągniętych przez konkurentów.

Źródło: Stankiewicz, 2003 (36).

Czynniki determinujące konkurencyjność gospodarstw rolnych

Kluczowe determinanty konkurencyjności współczesnych przedsiębiorstw mają charakter interaktywny, są bowiem splotem wzajemnie powiązanych ze sobą czynników, które tworzą wielowymiarową przestrzeń (2, 27, 40). W literaturze występuje wiele klasyfikacji czynników wpływających na konkurencyjność przedsiębiorstw, zaproponowanych w zakresie różnych kryteriów (tab. 3). Nowak (27) w odniesieniu do gospodarstw rolnych wyodrębnia dwie grupy czynników konkurencyjności – kontrolowane przez gospodarstwo i pozostające poza jego kontrolą (tab. 4). Większość z wymienionych czynników nie wymaga przybliżenia i szerszego omówienia. Obecnie za jeden z kluczowych czynników konkurencyjności przedsiębiorstw (gospodarstw) uznaje się innowacyjność (6, 10, 24, 35, 37, 54). Dzięki innowacjom następuje poprawa i unowocześnienie procesów wytwórczych, podniesienie produktywności, wydajności i jakości pracy, wzrost jakości wyrobów i ich konkurencyjności, zwiększenie ogólnej sprawności i efektywności działania, udoskonalenie organizacji i metod pracy, zlikwidowanie barier i aktywizacja zasobów, poprawa bezpieczeństwa i warunków pracy, zastępowanie pracy żywej w efekcie lepszej organizacji i wyższej wydajności opartej na bogatszym i bardziej nowoczesnym wyposażeniu technicznym, zwiększenie zdolności eksportowych itp. (10). Należy jednak pamiętać, że w miarę upływu czasu zmienia się hierarchia ważności czynników, gdyż pojawiają się nowe. Ważnym czynnikiem konkurencyjności staje się informacja i szybkość dostępu do niej, co umożliwiają nowoczesne technologie, np. internet (12, 16, 37).

Tabela 3

Klasyfikacje czynników kształtujących konkurencyjność przedsiębiorstw

Kryterium	Rodzaj czynników	Źródło
Rodzaj podejmowanych decyzji	zewnętrzne (w otoczeniu przedsiębiorstwa) i wewnętrzne (w przedsiębiorstwie)	Adamkiewicz-Drwiłło, 2002 (1) Walczak, 2010 (40) Nowak, 2017 (27)
Zasięg otoczenia (w grupie czynników zewnętrznych)	<p>mikrootoczenie (otoczenie najbliższe): konsumenci, konkurenci, dostawcy, pośrednicy</p> <p>-----</p> <p>makrootoczenie (otoczenie dalsze): ekonomiczne, polityczno-prawne, demograficzne, społeczno-kulturowe, technologiczne, naturalne</p>	<p>Assylbekova, 2017 (2)</p> <p>-----</p> <p>Kozioł, 2008 (18) Assylbekova, 2017 (2)</p>
Charakter rynkowy	rynkowe i pozarynkowe	Adamkiewicz-Drwiłło, 2002 (1)
Źródła zasobów (nośniki przewag)	materialne, niematerialne i ich kombinacje	Śliwiński, 2011 (38)

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeglądu literatury.

Tabela 4

Główne czynniki kształtujące konkurencyjność gospodarstw rolnych

Determinanty konkurencyjności
<p>I. Determinanty kontrolowane przez gospodarstwo:</p> <ul style="list-style-type: none"> • potencjał gospodarstwa (wielkość, zasoby i ich jakość), • inne cechy strukturalne (typ gospodarstwa, intensywność produkcji), • technologia produkcji i jakość produktów, • kapitał społeczny (wiek, płeć, wykształcenie, doświadczenie rolników), • innowacyjność.
<p>II. Determinanty poza kontrolą gospodarstwa:</p> <ul style="list-style-type: none"> • zasoby czynników produkcji w kraju (ziemi, pracy, kapitału) oraz uwarunkowania popytu, • interwencja rządu w sektorze rolnym, • infrastruktura, • wydatki publiczne na prace badawczo-rozwojowe (B+R), • lokalizacja działalności (czynniki przyrodnicze, rynki zbytu, konkurencyjność regionu), • koniunktura gospodarcza, • sytuacja na rynkach światowych, • globalizacja.

Źródło: Nowak, 2017 (27).

Znajomość pozytywnych i negatywnych uwarunkowań konkurencyjności pozwala na uzyskanie określonej przewagi konkurencyjnej, cechującej się lepszym wykorzystaniem czynników wpływających na pozycję rynkową przedsiębiorstwa. W tabeli 5 przedstawiono czynniki sprzyjające konkurencyjności celów gospodarstwa rolnego w zakresie środowiskowym i ekonomicznym z uwzględnieniem zasięgu ich oddziaływania. Badania Chrobocińskiej (5) przeprowadzone w grupie gospodarstw rolnych użytkujących grunty z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa (ZWRSP) wykazały, że do najważniejszych barier w funkcjonowaniu gospodarstw rolnych respondenci zaliczyli m.in. niestabilne ceny skupu, wysokie koszty produkcji i brak kapitału na rozwój. Natomiast jako czynniki stymulujące wzrost konkurencyjności wskazywali: wdrażanie zaawansowanych technik zarządzania, redukcję zatrudnienia, doskonalenie jakości produktów i świadczonych usług. Wszyscy rolnicy przyznali, że dzierzawa gruntów z ZWRSP przyczyniła się do zwiększenia ich potencjału konkurencyjnego umożliwiającemu skuteczniejsze konkurowanie.

Tabela 5

Czynniki sprzyjające konkurencyjności gospodarstwa rolnego
w zakresie środowiskowym i ekonomicznym

Obszar (zasięg) oddziaływania	Czynniki	Cele gospodarstwa*	
		środowiskowe	ekonomiczne
Gospodarstwo rolne	<ul style="list-style-type: none"> wielokierunkowość produkcji rolnej system produkcji ekologicznej 	↑	↓
Otoczenie gospodarstwa	<ul style="list-style-type: none"> uwarunkowania rynkowe ----- niedostatek kapitału materialnego stan infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich warunki przyrodniczo-glebowe zmiany klimatyczne 	↓ ----- ↓	↑ ----- ↑

*Wpływ: ↑ dodatni, ↓ ujemny (niekorzystny)

Źródło: Wrzaszcz, 2016 (43).

Należy również zauważyć, że narzędziem wspierającym konkurencyjność gospodarstw i sektora rolnego są fundusze Unii Europejskiej. W tym zakresie istotne były działania prowadzone w ramach PROW 2004-2006 i 2007-2013 (szczególnie szkolenia dla rolników, restrukturyzacja gospodarstw rolnych, działania marketingowe, tworzenie grup producentów rolnych), które przyczyniły się do wzrostu konkurencyjności w obszarze rolnictwa (42). Podobnie PROW 2014-2020 jest ukierunkowany głównie na wzrost konkurencyjności rolnictwa z uwzględnieniem celów rolnośrodowiskowych (30). Jednak wsparcie polskiego rolnictwa w ramach

nowych programów Wspólnej Polityki Rolnej UE w zakresie oddziaływania płatności bezpośrednich na konkurencyjność gospodarstw wolnych jest różnie oceniane. Niektórzy ekonomiści wyrażają pogląd, że płatności bezpośrednie w dużym stopniu są przeznaczane na konsumpcję, a w niewielkim na rozwój gospodarstw rolnych. Z badań wynika, że wraz ze wzrostem skali produkcji malał udział dopłat w dochodzie (31), a także był zależny od kierunku produkcji gospodarstw (32).

Niekorzystnym rozwiązaniem dla poprawy konkurencyjności polskiego rolnictwa jest również płatność za zazielenienie, ponieważ ogranicza specjalizację gospodarstw i zmusza do przeznaczania 5% powierzchni gruntów ornych na obszary ekologiczne (4). Dotyczy to głównie gospodarstw dużych (powyżej 30 ha GO), co może powodować wzrost kosztów funkcjonowania i spadek ich konkurencyjności. Zatem aktualne wymogi w ramach I filaru Wspólnej Polityki Rolnej nie sprzyja rozwojowi największych, najbardziej efektywnych i konkurencyjnych gospodarstw rolnych oraz ich specjalizacji.

Material i metodyka badań

Podstawowym źródłem informacji i danych o konkurencyjności różnych typów gospodarstw rolnych były publikacje pracowników IERiGŻ-PIB, głównie Ziety i współpracowników (14, 25, 45, 47 – 53), opracowane na podstawie wyników badań gospodarstw objętych systemem rachunkowości FADN oraz materiały statystyczne GUS. W tabeli 6 przedstawiono wskaźniki analityczne (częstkowe) i zagregowane, stosowane do oceny konkurencyjności gospodarstw rolnych. Z przeglądu tych wskaźników wynika, że brak jest jednolitej metody oceny konkurencyjności gospodarstw.

Konkurencyjność jest podstawowym pojęciem występującym w naukach ekonomicznych, więc zdaniem Niezgody (26) przyjęcie jednego kryterium oceny pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstwa w postaci zysku ekonomicznego, najlepiej odzwierciedla skuteczność i sprawność jego funkcjonowania. W badaniach natomiast często posługiwano się metodą porównawczą, stosując różne zestawy wskaźników oceny (tab. 6).

Tabela 6

Wskaźniki stosowane do oceny pozycji konkurencyjnej gospodarstw rolnych

Autor i rok publikacji	Wskaźniki o różnym stopniu agregacji
Ziętara, 2012 (49)	Dochód z gospodarstwa w przeliczeniu na jednostkę pracy własnej (FWU) ¹ . Dochód z zarządzania (zysk przedsiębiorcy) ² .
Ziętara i Zieliński, 2012 (52)	Syntetyczny punktowy wskaźnik względnej dobroci obejmujący 8 wskaźników cząstkowych: - produktywność ziemi, - wydajność pracy, - dochodowość ziemi, - dochodowość aktywów, - dochód z zarządzania, - dochodowość pracy własnej, - stopa inwestycji netto ³ , - udział dopłat w dochodzie z gospodarstwa.
Ziętara, 2014 (45)	Dochód z zarządzania (zysk przedsiębiorcy). Parytet dochodowy (dochód parytetowy ⁴). Stopa inwestycji netto.
Ziętara, 2014 (47)	Wielkość ekonomiczna gospodarstwa (ESU ⁵ lub SO ⁶). Powierzchnia gospodarstwa. Pozycja konkurencyjna określona 3 wskaźnikami: - dodatnim dochodem z zarządzania (zyskiem przedsiębiorcy), - dochodem parytetowym, - udziałem subwencji w dochodzie z gospodarstwa.
Kleinhanss, 2015 (17)	Wskaźnik konkurencyjności ⁷ .
Ziętara i Zieliński, 2016 (53)	Grupy wskaźników (w każdej grupie po 4 wskaźniki cząstkowe): - potencjał produkcyjny, - organizacja produkcji i gospodarstw, - intensywność produkcji, - produktywność i dochodowość czynników produkcji, - potencjał konkurencyjny (w tym wskaźnik konkurencyjności).
Ziętara, 2017 (48) Ziętara i Sobierajewska, 2017 (51)	Powierzchnia gospodarstwa lub liczba krów/loch. Zysk przedsiębiorcy. Parytet dochodowy. Wskaźnik konkurencyjności.

Tabela 6. cd.

Sass, 2017 (31, 32)	Grupy wskaźników (o różnej liczbie wskaźników cząstkowych): - potencjał produkcyjny, - organizacja produkcji, - koszty produkcji, - dochody i efektywność czynników produkcji, - konkurencyjność gospodarstw (w tym wskaźnik konkurencyjności).
---------------------	--

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeglądu literatury.

¹FWU (*Family Work Unit*) – jednostka nakładów pracy własnej rolnika i jego rodziny; ekwiwalent 2120 godzin pracy w roku.

²Zysk przedsiębiorcy (dochód z zarządzania) – różnica pomiędzy dochodem z gospodarstwa rolnego a sumą kosztów użycia własnych czynników produkcji (ziemi, pracy i kapitału). Ta kategoria odpowiada stosowanemu wcześniej pojęciu dochodu z zarządzania (53).

³Stopa inwestycji netto – stosunek wartości inwestycji netto do amortyzacji, wyrażony w %.

⁴Dochód parytetowy – dochód z gospodarstwa rolnego w przeliczeniu na jednostkę pracy własnej (FWU), równy średniemu poziomowi wynagrodzenia netto w gospodarce narodowej.

⁵ESU (*European Size Unit*) – europejska miara wielkości ekonomicznej gospodarstw rolnych, równoważność 1200 EUR standardowej nadwyżki bezpośredniej.

⁶SO (*Standard Output*) - europejska miara wielkości ekonomicznej gospodarstw rolnych wprowadzona zamiast ESU, stanowi średnią z 5 lat standardową wartość produkcji z poszczególnych rodzajów działalności produkcyjnej.

⁷Wskaźnik konkurencyjności gospodarstw – iloraz dochodu z gospodarstwa oraz sumy kosztów użycia własnych czynników produkcji (ziemi, pracy i kapitału).

Konkurencyjność gospodarstw rolnych oceniano m.in. za pomocą syntetycznego punktowego wskaźnika względnej dobroci (52), według metody *M a n t e u f f l a* (22). Obecnie ta metoda występuje pod nazwą unitaryzacji zerowanej (21). Polega ona na przypisywaniu każdej zmiennej (wskaźnikowi cząstkowemu) odpowiedniej liczby punktów. Zmiennej o najmniejszej wartości przypisuje się 0 punktów, a zmienna o wartości najwyższej otrzymuje 100 punktów. Natomiast liczbę punktów dla pozostałych wartości zmiennej oblicza się według wzoru:

$$d = a \cdot 100/b$$

gdzie:

d – liczba punktów, jaką uzyskuje dany obiekt (gospodarstwo);

a – różnica między wartością zmiennej w danym gospodarstwie a wartością najniższą w danym zbiorze;

b – rozpiętość (różnica między wartością najwyższą a najniższą zmiennej w danym zbiorze).

Suma punktów wszystkich wskaźników (zmiennych) uwzględnionych w ocenie jest syntetycznym punktowym wskaźnikiem względnej dobroci danego obiektu (gospodarstwa).

Dopiero *K l e i n h a n s s* (17) w 2015 roku przedstawił koncepcję wskaźnika konkurencyjności, który jest obliczany według wzoru (48, 53):

$$W_k = \frac{D_{zgr}}{K_{wz} + K_{wp} + K_{wk}}$$

gdzie:

W_k - wskaźnik konkurencyjności gospodarstwa,

D_{zgr} - dochód z gospodarstwa rolnego,

K_{wz} - koszt alternatywny własnej ziemi (na poziomie czynszu dzierżawnego),

K_{wp} - koszt alternatywny własnej pracy (rolnika i członków jego rodziny, na poziomie średniego wynagrodzenia w gospodarce narodowej),

K_{wk} - koszt alternatywny własnego kapitału (na poziomie oprocentowania obligacji 10-letnich).

Wartość wskaźnika konkurencyjności $W_k \geq 1$ wskazuje na pełne pokrycie kosztów własnych czynników produkcji (ziemi, pracy i kapitału), a $W_k < 1$ oznacza niepełne pokrycie tych kosztów. Przyjęto następującą klasyfikację wartości wskaźnika:

$W_k (-)$ – w przypadku ujemnego dochodu z gospodarstwa ($W_k 1$),

$0 < W_k < 1$ – częściowe pokrycie kosztów własnych czynników produkcji ($W_k 2$),

$1 \leq W_k < 2$ – pełne pokrycie kosztów własnych czynników produkcji ($W_k 3$),

$W_k \geq 2$ – dwukrotne i większe pokrycie kosztów własnych czynników produkcji ($W_k 4$).

Wskaźnik $W_k 3$ wskazuje na zdolność gospodarstwa do konkurencji (rozwoju), a $W_k 4$ wskazuje na pełną konkurencyjność gospodarstwa.

Wyniki badań nad konkurencyjnością gospodarstw rolnych

W Polsce, według danych ze spisu rolnego przeprowadzonego w 2010 roku, prawie 40% gospodarstw indywidualnych specjalizowało się w uprawach polowych (tab. 7). Natomiast około 30% gospodarstw stanowiło grupę o mieszanej produkcji rolniczej (łącznie typy VI – VIII). Najmniejszy odsetek (2,4%) gospodarstw było w typie II – specjalizujących się w uprawach ogrodniczych (warzyw, truskawek, kwiatów i roślin ozdobnych oraz grzybów i w szkółkarstwie). Pod względem wielkości ekonomicznej wyróżniały się dwa typy gospodarstw, tj. specjalizujące się w uprawach ogrodniczych oraz w chowie zwierząt żywionych paszami treściwymi. Najsłabsze ekonomicznie były gospodarstwa wyspecjalizowane w uprawach polowych i trwałych (uprawa drzew i krzewów owocowych) oraz prowadzące produkcję mieszaną z różnymi uprawami (tab. 7). Największą powierzchnią (średnio ok. 13 ha UR) cechowały się gospodarstwa nakierowane na chów zwierząt żywionych paszami objętościowymi, a najmniejszą (ok. 4,5 ha UR) z uprawami ogrodniczymi i trwałymi. Największą pracochłonność wykazywały gospodarstwa z uprawami ogrodniczymi, zaś najmniejsze nakłady pracy na produkcję ponosiły gospodarstwa z uprawami polowymi i chowem zwierząt żywionych paszami objętościowymi. Dane przedstawione w tabeli 7 wskazują, że wyodrębnione typy gospodarstw osiągają znacząco różne wartości wskaźników analitycznych, określające ich pozycję konkurencyjną.

Tabela 7
Cechy indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce prowadzących działalność rolniczą według typów rolniczych (wg PSR 2010)

Typ rolniczy gospodarstwa	Gospodarstwa		Wielkość ekonomiczna (tys. EUR)	Powierzchnia gospodarstwa (ha UR)	Nakłady pracy na 100 ha UR (AWU)
	liczba (tys.)	%			
Specjalizujące się w:					
- uprawach polowych (I)	751,6	39,8	4,2	6,61	11,7
- uprawach ogrodniczych (II)	45,7	2,4	33,5	4,51	34,3
- uprawach trwałych (III)	81,6	4,3	6,9	4,29	24,4
- chowie zwierząt żywionych paszami objętościowymi (IV)	183,7	9,7	18,8	13,26	12,9
- chowie zwierząt żywionych paszami treściwymi (V)	105,9	5,6	28,6	5,62	18,7
-----	-----	-----	-----	-----	-----
Mieszane:					
- różne uprawy (VI)	77,2	4,1	6,8	5,59	21,1
- różne zwierzęta (VII)	131,5	7,0	13,1	8,92	18,8
- różne uprawy i zwierzęta (VIII)	390,5	20,7	8,5	7,84	17,6
-----	-----	-----	-----	-----	-----
Nie sklasyfikowane (IX)	119,1	6,3	-	1,29	25,9
Ogółem	1886,9	100	9,2	7,09	15,3

Źródło: Charakterystyka gospodarstw rolnych. GUS, 2012 (3).

Wyniki badań gospodarstw objętych systemem rachunkowości FADN dają podstawę do pełniejszej oceny konkurencyjności różnych typów gospodarstw rolnych zarówno w skali kraju i regionu, jak i w porównaniu z gospodarstwami innych krajów europejskich (tab. 8 i 9). Jeżeli jako miary efektywności i konkurencyjności przyjęto dochód z gospodarstwa w przeliczeniu na jednostkę pracy własnej (FWU) i dochód z zarządzania to okazało się, że zdolnymi do konkurencji były polskie gospodarstwa o różnej wielkości ekonomicznej, powiązanej z ich specjalizacją (typem rolniczym); (49). Wówczas spośród gospodarstw zbożowych za konkurencyjne uznano gospodarstwa o wielkości ekonomicznej powyżej 16 ESU i powierzchni około 100 UR. Natomiast gospodarstwa wyspecjalizowane w uprawie roślin ogrodniczych zdolność konkurencyjną osiągały przy wielkości ekonomicznej powyżej 40 ESU i powierzchni 7 ha UR. Z grupy gospodarstw mlecznych za rozwojowe i zdolne do konkurencji uznano gospodarstwa o wielkości 8-40 ESU, utrzymujące około 28 krów i o powierzchni 35 ha UR.

Nowsze badania, z uwzględnieniem wskaźnika konkurencyjności, pozwoliły wyróżnić gospodarstwa zdolne do konkurencji oraz w pełni konkurencyjne (tab. 8). Gospodarstwa roślinne wyspecjalizowane w uprawach polowych, zarówno zdolne do konkurencji jak i konkurencyjne, wykazywały znacznie większą minimalną powierzchnię UR niż gospodarstwa ogrodnicze z uprawami warzywniczymi i sadowniczymi. Gospodarstwa konkurencyjne (roślinne i ogrodnicze) w porównaniu ze zdolnymi do konkurencji cechowały się około 3-krotnie większą minimalną powierzchnią UR. Gospodarstwa wyspecjalizowane w produkcji zwierzęcej – produkujące mleko i prowadzące chów trzody chlewnej osiągały zdolność do konkurencji przy minimalnej liczbie zwierząt wynoszącej około 24 krów lub loch. Natomiast były konkurencyjne w warunkach, gdy w gospodarstwie liczba tych zwierząt wynosiła około 60 sztuk. Badania S a s a (31) przeprowadzone w rejonie Wielkopolski i Śląska wykazały, że gospodarstwa nakierowane na produkcję mleka osiągały pełną konkurencyjność w warunkach bardzo dużej skali produkcji mleka i powierzchni 90 ha, utrzymujące około 80 krów (o średniej wydajności 8 tys. kg mleka od krowy na rok). Możliwości rozwoju tego typu gospodarstw zwiększały się w miarę wzrostu liczby utrzymywanych krów.

Tabela 8

Cechy różnych typów rolniczych gospodarstw zdolnych do konkurencji w Polsce
(wg danych FADN z lat 2008 – 2014)

Typy rolnicze gospodarstw	Grupy gospodarstw według zdolności do konkurencji	
	zdolne do konkurencji	konkurencyjne
Gospodarstwa roślinne i ogrodnicze	minimalna powierzchnia gospodarstwa (ha UR)	
Uprawy polowe (różne rośliny)	24-40	>110
Uprawy roślin zbożowych, oleistych i strączkowych	ok. 40	>115
Uprawy warzywnicze	ok. 7	ok. 24
Uprawy sadownicze	14 – 24	ok. 100
Gospodarstwa wyspecjalizowane w produkcji zwierzęcej	minimalna liczba zwierząt w gospodarstwie	
Produkcja mleka	ok. 24 krów	54-60 krów
Chów trzody chlewnej	ok. 24 loch	>60 loch

Źródło: Ziętara, 2017 (48).

Polskie gospodarstwa rolnicze w większości nie konkurują bezpośrednio z gospodarstwami innych krajów w ramach UE i z innymi kontynentów. Na rynkach międzynarodowych konkurują przedsiębiorstwa przemysłu rolno-spożywczego. Konkurują one jakością i cenami oferowanych produktów, które w dużym stopniu

zależą od jakości i kosztów produkcji surowca dostarczanego przez producentów rolnych. W ten sposób gospodarstwa rolne, mimo że nie występują bezpośrednio na rynkach międzynarodowych, w dużym stopniu decydują o konkurencyjności polskich produktów rolno-spożywczych na tych rynkach (49) i pośrednio konkurują z porównywalnymi gospodarstwami z innych krajów (45). Pozycja konkurencyjna polskich gospodarstw rolnych była oceniana na tle analogicznych gospodarstw z sąsiednich krajów o zbliżonej strukturze gospodarstw i podobnych warunkach produkcji (14, 45, 47, 50, 52, 53).

Badania IERiGŻ – PIB (tab. 9) wykazały, że polskie gospodarstwa roślinne (zbożowe i z pozostałymi uprawami polowymi) o wielkości ekonomicznej powyżej 8 ESU były zdolne do rozwoju i konkurencyjne w stosunku do gospodarstw węgierskich o tej samej wielkości ekonomicznej. Natomiast zbożowe gospodarstwa niemieckie wykazywały zdolności rozwojowe dopiero o wielkości ekonomicznej powyżej 100 ESU, a z pozostałymi uprawami – powyżej 40 ESU. Minimalna powierzchnia polskich i węgierskich gospodarstw była podobna (42,5 i 44,8 ha UR), zaś niemieckich wynosiła aż 552,4 ha UR. Polskie gospodarstwa sadownicze o wielkości ekonomicznej powyżej 40 ESU i powierzchni 12,9 ha UR miały zdolności rozwojowe. W przypadku tego typu gospodarstw z Węgier i Niemiec minimalna wielkość ekonomiczna wynosiła powyżej 40 ESU, w warunkach Holandii powyżej 100 ESU, zaś powierzchnia odpowiednio 60,2, 13,6 i 22,7 ha UR. Natomiast minimalna wielkość ekonomiczna polskich i węgierskich gospodarstw warzywniczych o zdolnościach rozwojowych wynosiła powyżej 16 ESU, a niemieckich i holenderskich powyżej 40 ESU. Największą minimalną powierzchnią UR cechowały się gospodarstwa węgierskie (9,0 ha), najmniejszą niemieckie (2,2 ha), a w przypadku polskich i holenderskich minimalna powierzchnia wynosiła około 6 ha.

Wskaźniki wielkości ekonomicznej różnych typów gospodarstw specjalizujących się w produkcji zwierzęcej przedstawiono według SO (standardowej wartości produkcji), wyrażone w tys. EUR (tab. 9). Minimalna wartość produkcji polskich i węgierskich gospodarstw nastawionych na produkcję zwierzęcą (w porównywanych typach rolniczych, tj. mlecznych, bydłowych, trzodowych i drobiowych) zawierała się w przedziale 50 – 100 tys. EUR. Natomiast w gospodarstwach niemieckich, holenderskich i duńskich wartość produkcji była większa, wynosiła ponad 100 tys. EUR. W przypadku holenderskich gospodarstw mlecznych wynosiła powyżej 500 tys. EUR. Polskie gospodarstwa zdolne do rozwoju w zakresie produkcji zwierzęcej w porównaniu z gospodarstwami innych krajów europejskich cechowały się na ogół mniejszą minimalną powierzchnią UR. Wyjątkiem były holenderskie gospodarstwa trzodowe o zdecydowanie mniejszej powierzchni (6,4 ha UR), natomiast wyraźnie większą powierzchnię miały gospodarstwa niemieckie i duńskie (tab. 9). Minimalna powierzchnia gospodarstw mlecznych z Węgier, Niemiec, Holandii i Danii była około 2-krotnie większa od powierzchni gospodarstw polskich.

Tabela 9
Minimalne wielkości gospodarstw rolniczych zdolnych do rozwoju w różnych krajach europejskich
(wg danych FADN)

Kraj	Typy rolnicze gospodarstw						Wielkość ekonomiczna gospodarstwa								
	uprawy zbożowe	pozostałe uprawy polowe	sadownicze	warzywnicze	mleczne	bydłące	trzodowe	drobiowe	ESU*			SO*			
Polska	8 – 16	8 – 16	8 – 16	16 – 40	50 – 100	50 – 100	50 – 100	50 – 100	50 – 100	50 – 100	50 – 100	50 – 100	50 – 100	50 – 100	50 – 100
Węgry	8 – 16	8 – 16	40 – 100	16 – 40	50 – 100	-	50 – 100	50 – 100	50 – 100	50 – 100	-	50 – 100	50 – 100	50 – 100	50 – 100
Niemcy	>100	40 – 100	40 – 100	40 – 100	100 –	100 –	100 –	100 –	100 –	100 –	100 –	100 –	100 –	100 –	100 –
Holandia	-	-	>100	40 – 100	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500
Dania	-	-	-	-	>500	>500	>500	>500	>500	>500	>500	>500	>500	>500	>500
					100 - 500	100 - 500	100 - 500	100 - 500	100 - 500	100 - 500	100 - 500	100 - 500	100 - 500	100 - 500	100 - 500
	Powierzchnia gospodarstwa (ha UR)														
Polska	42,5	24,7	12,9	5,9	48,0	73,4	30,0	12,0							
Węgry	44,8	28,0	60,2	9,0	78,0	-	32,4	16,0							
Niemcy	552,4	77,6	13,6	2,2	77,0	91,3	54,4	19,0							
Holandia	-	-	22,7	6,1	99,3	-	6,4	-							
Dania	-	-	-	-	92,8	-	72,6	-							

*Objaśnienia na str.

**brak zdolności rozwojowej niezależnie od wielkości ekonomicznej gospodarstwa

Źródło: Józwiak (red.), 2014 (14) i Ziętara, 2014 (47).

Wyniki badań z lat 2010 – 2012 wskazują, że polskie gospodarstwa nastawione na produkcję roślinną w poszczególnych klasach wielkości ekonomicznej wielokrotnie wykazywały się większą zdolnością konkurencyjną w stosunku do analogicznych gospodarstw z sąsiednich krajów europejskich (Węgry, Czechy, Słowacja, Niemcy); (53). Minimalna powierzchnia polskich i węgierskich gospodarstw specjalizujących

się w uprawach polowych (zbóż, oleistych i strączkowych) zdolnych do rozwoju wynosiła odpowiednio 107 i 128 ha UR, a niemieckich aż 1000 ha UR. Natomiast w typie gospodarstw z różnymi uprawami minimalna powierzchnia UR kształtowała się nieco inaczej: w polskich i węgierskich 68 i 79 ha, czeskich 176 ha, niemieckich 111 ha, a słowackich aż 1318 ha UR. W przypadku konkurencyjnych gospodarstw sadowniczych powierzchnia UR była silnie zróżnicowana między badanymi krajami (Polska, Węgry, Rumunia, Niemcy, Francja, Włochy, Hiszpania) i wykazywała związek z wielkością ekonomiczną gospodarstw (51). Zdolnościami konkurencyjnymi wykazały się polskie gospodarstwa sadownicze o wartości produkcji 25-50 i 50-100 tys. EUR, które użytkowały odpowiednio 17,7 i 38,9 ha UR.

Wśród wskaźników stosowanych do oceny pozycji konkurencyjnej gospodarstw jest uwzględniany udział subwencji w dochodzie z gospodarstw, który informuje o sile oddziaływania Wspólnej Polityki Rolnej UE na dochodowość gospodarstw rolnych. Badania wskazują, że dochód polskich gospodarstw na ogół w mniejszym stopniu niż gospodarstw z innych krajów UE zależał od poziomu subwencji (14, 47). Szczególnie dużym udziałem subwencji w dochodzie cechowały się niemieckie gospodarstwa roślinne (zbożowe, oleiste, strączkowe; 185%), węgierskie gospodarstwa sadownicze (219%) oraz polskie i niemieckie gospodarstwa bydłowe (ok. 160%), a bardzo małym (5-7%) gospodarstwa warzywnicze w Polsce, na Węgrzech, w Niemczech i Holandii. Polskie gospodarstwa roślinne z uprawami polowymi cechowały się większym udziałem dopłat w dochodzie niż gospodarstwa specjalizujące się w produkcji ogrodniczej (sadownicze i warzywnicze); (47). W ocenie efektywności i konkurencyjności gospodarstw rolnych udział dopłat w dochodzie z gospodarstwa potraktowano jako destymulante, co oznacza, że wyższe wartości tego wskaźnika oceniano negatywnie (52). Efektywność wykorzystania dopłat w gospodarstwach najsłabszych ekonomicznie jest problematyczna, gdyż nie przyczynia się do ich modernizacji i rozwoju.

Przedstawione w tabeli 9 dane o wielkości ekonomicznej gospodarstw i ich powierzchni, będące wartościami minimalnymi z punktu widzenia zdolności rozwojowej gospodarstw, a tym samym ich zdolności do pośredniej konkurencji z analogicznymi gospodarstwami z innych krajów, znacząco różnią się od wartości przeciętnych dla gospodarstw w Polsce. W tej sytuacji zdecydowana większość polskich gospodarstw nie ma zdolności rozwojowej i jest niezdolna do konkurencji (14, 47). Ponadto nie zapewnia rolnikom prowadzącym tego typu gospodarstwa dochodu na poziomie parytetowym. Warunkiem funkcjonowania tych gospodarstw jest pozyskiwanie dochodów z działalności pozarolniczej. Zdaniem K r a s o w i c z a (19) warunki przyrodnicze i organizacyjno-ekonomiczne determinują szanse polskiego rolnictwa w walce konkurencyjnej na rynkach zagranicznych. Natomiast duże zasoby siły roboczej i małe skażenie środowiska sprzyjają różnorodności produkcji i możliwości gospodarowania według systemu przyjaznego dla środowiska przyrodniczego. Ocenia się, że w tych warunkach jest zasadne wytwarzanie produktów ekologicznych, które stwarzają szansę na poprawę konkurencyjności w rolnictwie (42). Według

Nowak (28) zasoby ziemi i pracy wskazują na duże możliwości konkurencyjności na rynku europejskim. Jednak uwarunkowania strukturalne, a zwłaszcza rozdrobnienie agrarne i nadmierne zasoby siły roboczej, przyczyniają się do niskiej produktywności polskiego rolnictwa. W zakresie zasobów siły roboczej sytuacja ulega zmianie, bowiem pojawia się tendencja do ich zmniejszania.

Wnioski

1. Do oceny pozycji konkurencyjnej gospodarstw są stosowane wskaźniki o różnym stopniu agregacji (od prostych analitycznych do syntetycznych), dobierane autorsko w zależności od zakresu badań i dostępu danych.
2. Wydzielanie spośród ogółu gospodarstw zdolnych do konkurencji i konkurencyjności jest możliwe na podstawie wskaźnika konkurencyjności, który jest ilorazem dochodu z gospodarstwa oraz sumy kosztów użycia własnych czynników produkcji (ziemi, pracy i kapitału).
3. Pozycja konkurencyjna gospodarstw rolnych zależy głównie od kierunku ich specjalizacji (typu) i skali produkcji, powierzchni użytków rolnych i wielkości ekonomicznej.
4. Przeciętne polskie gospodarstwa rolne w większości są mało konkurencyjne względem gospodarstw z innych krajów europejskich.
5. Do głównych czynników ograniczających konkurencyjność polskich gospodarstw rolnych zalicza się: rozdrobnienie agrarne, małą wydajność pracy, niedoinwestowanie i wysokie koszty produkcji.

Literatura

1. Adamkiewicz-Drwiłło H.: Uwarunkowania konkurencyjności przedsiębiorstwa. Wyd. Nauk. PWN, Warszawa 2002.
2. Assylbekova N.: Przegląd czynników wpływających na konkurencyjność przedsiębiorstw. W: *Ekonomia i zarządzanie w teorii i praktyce*. Tom 9. Ekonomia i nauki o zarządzaniu w warunkach integracji gospodarczej. Red. P. Urbanek i E. Walińska. Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego: 153-167, <http://dx.doi.org/10.18778/8088-203-4.09> (dostęp 05.11.2017).
3. Charakterystyka gospodarstw rolnych. Powszechny Spis Rolny 2010. GUS, Warszawa 2012.
4. Chęchelski P.: Ocena potencjału polskiego rolnictwa oraz wpływu nowych programów Wspólnej Polityki Rolnej w latach 2014 – 2020 na zwiększenie jego konkurencyjności w Unii Europejskiej i na świecie. W: *Nowa polityka rolna UE – kontynuacja czy rewolucja?* Red. A. Kowalski, M. Wigier i M. Dudek. IERiGŻ – PIB, Warszawa 2014, **99**: 16-37.
5. Chrobocńska K.: Uwarunkowania konkurencyjności gospodarstw użytkujących grunty z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa w województwie warmińsko-mazurskim. *Rocz. Nauk. Ekon. Rol. Rozw. Obsz. Wiejsk.*, 2014, **101(1)**: 137-144.
6. Czarnota A.: Wpływ innowacji na konkurencyjność przedsiębiorstwa. *Zesz. Nauk. Instytutu Ekonomii i Zarządzania Politechniki Koszalińskiej*, 2009, **13**: 81-91.
7. Dobiegała-Korona B., Kasiewicz S.: Metody oceny konkurencyjności przedsiębiorstw. W: *Uwarunkowania konkurencyjności przedsiębiorstw w Polsce*. Red. K. Kuciński. Materiały i Prace IFGN, **79**. Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2010.
8. Gorynia M.: Konkurencyjność przedsiębiorstwa – próba konceptualizacji i operacjonalizacji. W: *Strategia przedsiębiorstw w warunkach konkurencji międzynarodowej*. Red. E. Najlepszy. Wyd. AE, Poznań 1998.

9. Gorynia M.: Zachowanie przedsiębiorstw w okresie transformacji. Wyd. AE, Poznań 1998.
10. Grudzewski W.M., Hejduk I.K.: Projektowanie systemów zarządzania. Difin, Warszawa 2001.
11. Grupa Lidzbarska. Granice konkurencji. Poltext, Warszawa 1996.
12. Harasim A., Matyka M., Kopiński J.: Wiek i wykształcenie rolników oraz ich źródła informacji o innowacjach w rolnictwie. Zag. Doradz. Rol., 2017, 4: 18-26.
13. Józwiak W.: Efektywność i innowacyjność a konkurencyjność polskich gospodarstw rolnych. Wieś i Roln., 2011, 1: 75-86.
14. Józwiak W. (red.): Efektywność, koszty produkcji i konkurencyjność polskich gospodarstw rolnych obecnie i w perspektywie średnio- oraz długoterminowej. IERiGŻ – PIB, Warszawa 2014.
15. Kagan A.: Stan i perspektywy wielkotowarowych przedsiębiorstw rolnych w Polsce. IERiGŻ – PIB, Warszawa 2013.
16. Kalinowski J., Prymon K.: Znaczenie internetu jako źródła informacji rolniczych. Rocz. Nauk. SERiA, 2011, 13(1): 186-190.
17. Kleinhanss W.: Konkurencyjność głównych typów gospodarstw rolniczych w Niemczech. Zag. Ekon. Rol., 2015, 1: 25-41.
18. Kozioł K.: Analiza makrooczenia. W: Zarządzanie strategiczne. Koncepcje, metody, strategie. Red. K. Janasz, W. Janasz, K. Kozioł i K. Szopik. Difin, Warszawa 2008.
19. Krasowicz S.: Główne uwarunkowania konkurencyjności polskiego rolnictwa. Rocz. Nauk. SERiA, 2008, 10(1): 202-207.
20. Kruk H.: Przyrodnicza konkurencyjność regionów. TNOiK, Wyd. Dom Organizatora, Toruń 2010.
21. Kukuła S.: Unitaryzacja zerowana. Wyd. UR, Kraków 2008.
22. Manteuffel R.: Efektywność inwestycji rolniczych. PWRiL, Warszawa 1963.
23. Meyers W.H., Ziółko wska J.R.: WPR z perspektywy rolnictwa światowego. W: Propozycje rozwiązań WPR 2013+ a konkurencyjność gospodarki żywnościowej i obszarów wiejskich. Red. A. Kowalski, M. Wigier i M. Dudek. IERiGŻ – PIB, Warszawa 2013, 61: 30-42.
24. Mirkowska Z.: Innowacje i innowacyjna gospodarka a rolnictwo. Zag. Ekon. Rol., 2010, 4: 122-133.
25. Mirkowska Z., Ziętara W.: Sytuacja ekonomiczna i efektywność polskich gospodarstw trzodowych. Zag. Ekon. Rol., 2015, 1: 42-56.
26. Niezgodą D.: Źródła pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstwa. W: Źródła przewag konkurencyjnych przedsiębiorstw w agrobiznesie. Red. D. Niezgodą. Wyd. AR, Lublin 2003: 202-212.
27. Nowak A.: Konkurencyjność rolnictwa Polski Wschodniej. Rozprawy Naukowe 389. Wyd. UP, Lublin 2017.
28. Nowak A.: Produktywność rolnictwa polskiego w kontekście jego konkurencyjności. Folia Pomer. Univ. Technol. Stetin., Oeconomica, 2013, 299(70): 159-168.
29. Pierścionek Z.: Strategie konkurencji i rozwoju przedsiębiorstwa. PWN, Warszawa 2003.
30. Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014 – 2020. MRiRW, Warszawa 2014.
31. Sassa R.: Efektywność i konkurencyjność gospodarstw mlecznych w regionie Wielkopolski i Śląska w zależności od skali produkcji. Zag. Doradz. Rol., 2017, 3: 5-19.
32. Sassa R.: Konkurencyjność gospodarstw rolnych w województwie kujawsko-pomorskim w zależności od kierunku i skali produkcji. Zag. Ekon. Rol., 2017, 2: 32-50.
33. Sipa M.: Innowacje a konkurencyjność małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce. Prace Nauk. Kated. Ekon. Zarz. Przeds. (Politech. Gdań.), 2007, 6: 298-308.
34. Sobczyk G.: Produkt jako źródło przewagi konkurencyjnej przedsiębiorstw przetwórczych w agrobiznesie. W: Źródła przewag konkurencyjnych przedsiębiorstw w agrobiznesie. Red. D. Niezgodą. Wyd. AR, Lublin 2003; 284-288.
35. Sosnowska A., Poznańska K., Łobejko S., Brdulak J., Chinowska K.: Systemy wspierania innowacji i transferu technologii w krajach UE i w Polsce. Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2003.
36. Stankiewicz M.J.: Sposoby oceny konkurencyjności przedsiębiorstwa. W: Źródła przewag konkurencyjnych przedsiębiorstw w agrobiznesie. Red. D. Niezgodą. Wyd. AR, Lublin 2003; 184-201.

37. Szymaniak E.: Konkurencyjność przedsiębiorstwa – główne aspekty. Zesz. Nauk. UEK, 2016, **5(953)**: 107-124.
38. Śliwiński R.: Kluczowe czynniki międzynarodowej konkurencyjności przedsiębiorstw. Wyd. UE, Poznań 2011.
39. Unia wobec procesów integracyjnych. Materiały z konferencji międzynarodowej z 29 listopada 1999 r. Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2000.
40. Walczak W.: Analiza czynników wpływających na konkurencyjność przedsiębiorstw. E-mentor, 2010, **5(37)**, http://www.e-mentor.edn.pl/arttykul/index/numer_37/id/784 (dostęp 05.11.2017).
41. Wiątrak A.P.: Zewnętrzne uwarunkowania konkurencyjności przedsiębiorstw sektora agrobiznesu. W: Wybrane aspekty konkurencyjności polskich producentów żywności. Red. I. Szczepaniak. IERiGŻ – PIB, Warszawa 2008, **110**: 9-22.
42. Wójcik G.: Kreowanie konkurencyjności produktów rolnych na rynku krajowym i międzynarodowym. Wiad. Zoot., 2012, **2**: 29-36.
43. Wrzaszcz W.: Ekonomia gospodarstwa rolnego a środowisko przyrodnicze. W: Ekonomia versus środowisko – konkurencyjność czy komplementarność. Red. A. Kowalski, M. Wigier i B. Wieliczko. IERiGŻ – PIB, Warszawa 2016, **23**: 56-73.
44. Ziętara W.: Ekonomia i organizacja przedsiębiorstwa rolniczego. Wyd. Centrum Informacji Menedżera, Warszawa 1998.
45. Ziętara W.: Konkurencyjność polskich gospodarstw rolniczych. Roczn. Nauk. SERiA, 2014, **16(1)**: 257-262.
46. Ziętara W.: Od gospodarstwa do przedsiębiorstwa. Roczn. Nauk. SERiA, 2008, **10(3)**: 597-604.
47. Ziętara W.: Pozycja konkurencyjna polskich gospodarstw rolnych na tle gospodarstw wybranych krajów europejskich. Probl. Drob. Gosp. Rol., 2014, **4**: 63-78.
48. Ziętara W.: Pozycja konkurencyjna polskich gospodarstw rolnych z uwzględnieniem typów rolniczych. Roczn. Nauk. SERiA, 2017, **19(3)**: 319-324.
49. Ziętara W.: Pozycja konkurencyjna polskich gospodarstw rolnych w procesie integracji i globalizacji. J. Agribus. Rural Dev., 2012, **2(24)**: 297-308.
50. Ziętara W., Adamski M.: Skala produkcji, efektywność i konkurencyjność polskich gospodarstw wyspecjalizowanych w produkcji mleka. Zag. Ekon. Rol., 2014, **1**: 97-115.
51. Ziętara W., Sobierajewska J.: Konkurencyjność polskich gospodarstw sadowniczych. Zag. Ekon. Rol., 2017, **1**: 101-116.
52. Ziętara W., Zieliński M.: Efektywność i konkurencyjność polskich gospodarstw rolniczych nastawionych na produkcję roślinną. Zag. Ekon. Rol., 2012, **1**: 40-61.
53. Ziętara W., Zieliński M.: Polskie gospodarstwa roślinne na tle gospodarstw wybranych krajów. Zag. Ekon. Rol., 2016, **2**: 73-95.
54. Żelichowska M.: Innowacyjność jako determinanta konkurencyjności przedsiębiorstw. Zesz. Nauk. WSH, Zarządzanie, 2009, **1**: 46-55.

Adres do korespondencji:

prof. dr hab. Adam Harasim
Zakład Systemów i Ekonomiki Produkcji Roślinnej
IUNG-PIB
ul. Czartoryskich 8, 24-100 Puławy
tel. 81 47 86 805
e-mail: ahara@iung.pulawy.pl